

9

KANDIDÁTUSI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

D/17.655

***Az értelmiség társadalmi szerkezetének alakulása
Magyarországon a dualizmus korában***

Írta:

Mazsu János

Debrecen, 1994.

I.

A disszertáció tárgyául az 1980-as évek elején választott magyarországi értelmiség társadalomszerkezeti vizsgálatában több tényező motivált. Az első a magyar történetírás tradícióiban gyökerezik: a politikai és a közjogi kérdések központi problémaként való kezelésének következtében - a dualizmus időszakában kiépült politikai-igazgatási rendszer intézményeinek kutatása során - a hazai politika- és jogtörténetírás kellő színvonalon tárta fel ezen intézmények szerkezetét, jellegét és működési-funkcionális sajátosságait. A második világháború után kibontakozó gazdaságtörténetírásunk elvégezte a kapitalizálódó gazdaságban kialakult, a tárgyi szakszerűség tevékenységköreit működtető szervezetek elemzését.

Nem támaszkodhatott azonban hasonlóan kiterjedt és színvonalas kutatási eredményekre azoknak a kérdéseknek a megválaszolása, hogy miért és hogyan fejlődtek a hazai társadalomban néhány tízezer főt számláló értelmiségi hivatáscsoportok a múlt század derekától alig több mint fél évszázad alatt háromszázezret meghaladó létszámú, a társadalom más csoportjaitól elkülönülő társadalmi réteggé; hogyan alakult e réteg szakmai szerkezete, az átalakuló hazai társadalom mely csoportjai és milyen mértékben szolgáltak az értelmiség merítési bázisául vagy másképpen fogalmazva: honnan verbuválódott ez a dinamikusan növekvő réteg; hogyan és milyen vonalak mentén strukturálódott, milyen anyagi kondíciók, milyen ideológiai-erkölcsi értékek, tradíciók alakították csoportformálódásait, egyes csoportjai mentális arculatát? És végül: hogyan tagozódott be és milyen szerepet játszott az értelmiség a polgárosodó hazai társadalomban?

Bár a korszak értelmiségfejlődésére vonatkozó kérdésfeltevések és megválaszolásuk nem új - gondoljunk itt csak a századelő polgári radikálisainak történeti szempontokat sem nélkülöző vizsgálataira vagy akár Szekfü Gyula, Erdei Ferenc, Bibó István vagy őket időben követően Hanák Péter vagy Huszár Tibor vonatkozó munkáira - éppen a válaszok sokfélesége vetette fel, hogy mennyire hiányosak a hazai értelmiség kialakulásának-fejlődésének alapvető strukturális folyamatairól az ismereteink. Márpedig ezen folyamatok pontosabb ismerete nélkül a hazai értelmiségről, történetileg változó társadalmi szerepéről alkotott ítéletek érdemi mérlegelése, kritikája érvényesen kevésbé lehetséges, mint ahogy árnyaltabb, hitelesebb kép rajzolása sem. Másik oldalról viszont igaz, hogy az értelmiség társadalomszerkezeti alapfolyamatainak feltárása csupán alapvetése lehet az átfogó komplexebb vizsgálatoknak, válaszoknak.

II.

A hazai értelmiség társadalmi szerkezetváltozásainak elemzéséhez az alapvető források a dualizmus kori népszámlálások, a tisztviselőket foglalkoztató intézmények, minisztériumok, illetve a miniszterelnök jelentései, statisztikai adatközlései. Ezek a statisztikai források lehetővé teszik a réteg létszámának, szakmai-foglalkozási szerkezete alakulásának, vallási és nemzetiségi összetétele változásának, esetenként kereseti, illetve ház- és földbirtokviszonyainak stb. elemzését. E kompakt és globális adatsorok azonban csak ritkán nyújtanak lehetőséget finomabb bontásra, illetve kombinatív, egymásra vonatkoztatott felhasználásra, így valójában csupán az egész társadalmi csoport változásfolyamatainak egy-egy szempontú elemzésére alkalmasak, s csak az ilyen elemzések eredményei vonatkoztathatók egymásra, vagyis a változások egészére.

Amely problémák megválaszolásában a népszámlálások vagy a hozzájuk kapcsolódó azonos szerkezetű statisztikai források adatai az elemzésekre kevésnek bizonyultak - elsősorban az értelmiség rekrutációjának, a társadalmi mobilitásnak valamint az életviszonyoknak több területe - , ott más jellegű források bevonásával próbáltam áthidalni a hiányokat. Ezekről a forrásokról valamint a velük kapcsolatos kutatás-módszertani problémákról a bevezetés 3. pontjában, valamint az elemzések gondolatmenetébe ágyazottan írok.

Kilógni látszik a disszertáció elsődlegesen makroszerkezeti megközelítéseinek sorából a debreceni egyik első bérpalota építés- és lakásviszonyait leíró-feltáró esettanulmány. Az, hogy mégis szerves része ennek a munkának, annak az a magyarázata, hogy az értelmiség korabeli lakásviszonyainak átfogó elemzéséhez egyáltalán nem állnak rendelkezésre alkalmas források, másrészt a valóban a

problémakör vizsgálatának részeként létrejött esettanulmány - a helyismerettel - tetézve érdemi lehetőséget kínált nekem a lakás- és életmódviszonyok elemzésében nem csupán egyfajta mélyfurásra, de a beleélés finomabb árnyalataira is - amelyek a makroszintű vizsgálatok számára elérhetetlenek.

Az értekezés keretei között természetesen nem tartottuk feladatunknak az értelmiség fogalmának történetét és a fogalmilag körülhatárolt értelmiség társadalomtörténetét átfogó igényrel vizsgálni. Nem tudtuk és nem is akartuk azonban megkerülni a **nemzetközi szakirodalom áttekintését**. Ez a szakirodalmi áttekintésre alapozott és inkább a kérdések újrafogalmazására, pontosítására kihegyezett gondolatmenet - két kutatás-módszertani töprengéssel együtt logikai megfontolásokból került a disszertáció elejére.

III.

A hazai értelmiség a XIX. század derekától a dualizmus utolsó évtizedéig hosszú utat járt be: nemcsak létszámában növekedett több mint ötszörösére, nemcsak funkcionális szerkezetében módosult alapvetően és korszerűsödött szakmai szerkezetében, hanem a társadalomszerveződés technikájának változásával megváltoztak szerveződésének feltételei és sajátosságai és megváltozott a társadalom különböző csoportjainak szerepe, jelentősége, reprodukciójának biztosításában. Gyors növekedésének megfelelően szükségszerűen nyitott volt - "bővített újratermelését" a tradicionális értelmiség képtelen volt saját testéből ellátni. A társadalom más csoportjai számára így nyílt kapun pedig - gyéresebb előzmények után a századderéktől fokozatosan

növekvő mértékben a városi polgári, illetve kisebb részben más polgárosodni képes rétegek gyermekei áramlottak be: a századfordulón már az első és második generációs polgári értelmiségiekkel együtt ők adták az értelmiség utánpótlásának döntő hányadát, az ún. történelmi osztályokból származók csupán megközelítőleg egytizedét, de a magyarországi társadalom több mint felét kitevő paraszti népesség is alig több mint egyhuszadát. A dualizmus utolsó két évtizedében pedig - bár alárendelt módon és arányban - a kispolgárság alsóbb rétegei és az ipari munkásság is bekapcsolódott az értelmiségbe irányuló mobilitás folyamatába.

Az értelmiség utánpótlásának gyökeres szerkezeti átalakulását elősegítette, hogy a kormányzatok alapjában liberális oktatáspolitikája nem törekedett egyetlen társadalmi csoport mobilitásának adminisztratív korlátozására sem. Az egyes osztályok, nemzetiségi és felekezeti csoportok mobilitási esélyeit alapvetően polgárosultságuk foka határozta meg. Ám ezen az általános kereten belül a - részben történetileg kialakult - oktatási rendszer korlátoktól mentes lehetőséget az értelmiségbe való kerülésre csak azoknak nyújtott, akik az asszimiláció útját választották. Mindezek eredményeképpen a XX. század elején pályán lévő értelmiségiek túlnyomó többsége nyelvében magyar volt vagy magyarrá lett, miközben az asszimilánsok aránya megközelítőleg 50 % lehetett közöttük.

Magyarországon a gazdasági-társadalmi elmaradottság miatt a kiegyezéssel létrehozott államhatalom - a felvilágosult abszolút állam tapasztalataira és hagyományaira is építve - nem csak a hatalom politikai intézményrendszerét szervezte meg és vonta irányítása alá, hanem a felzárkózási stratégia részeként maga szervezte meg azokat az igazgatási-szakigazgatási, valamint infrastrukturális intézményeket is - politikai bürokratikus intézményébe integráltan vagy azok mintájára, közvetlen irányítása alatt - amelyek feladata részben a gazdaság

tőkés átalakulása és modernizálása feltételeinek megteremtése volt, részben pedig a kifejeletlen piaci funkciók helyettesítőjeként direkt organizáló szerepet kellett betölteniük. Másik oldalon az a tény, hogy a monarchia piacának keretei között a magyar gazdaság modernizációjának finanszírozása - a kiegyezéstől a századfordulóig - túlnyomóan külföldi tőkére épült, azzal a következménnyel járt, hogy a gazdasági szakszerűség értelmiségi feladatköreit már az átalakulás korai szakaszában Magyarországon megjelenő tőkés nagy gazdasági szervezetek hozták létre és működtették.

Így nem tekinthető különösnek, hogy a dualizmus kori társadalomfejlődés sorában gyorsan professzionalizálódó értelmiség fő típusában és döntő többségében mint megszervezett, bürokratikus és gazdasági szervezetek által integrált tisztviselő-értelmiség jött létre.

Ha mindezekhez hozzávesszük, hogy a magyarországi tisztviselő-értelmiség kialakulása és gyors növekedése a hazai társadalom rendkívül alacsony szintű műveltségi-képzettségi viszonyai között zajlott le, és az értelmiség jellegadó zömének kereseti-jövedelmi szintje - ha nagyfokú differenciáltsággal is - többszöröse volt az ún. "alsóbb néposztályok" kereseti színvonalának, akkor támpontokat kaphatunk arra, hogy miért is indult meg fejlődésének igen korai szakaszában a hazai értelmiség átfogó társadalmi szerveződése, a társadalom más csoportjaitól való elkülönülése.

Társadalomszerkezeti elemzéseinkben arra törekedtünk, hogy következtetéseinkkel ne lépünk túl azon a határon, amelyet felhasznált forrásaink megengedtek - kikerülve ezzel a hazai értelmiség történetét kutató szakirodalom esetlegesen hamis sztereotípiáit. Mintegy befejezésképpen azonban nem térhetünk ki az elől, hogy a szakirodalom - elsősorban Erdei Ferenc, Bibó István, Huszár Tibor és Hanák Péter - általunk elfogadott eredményeit és munkánk tanulságait átgondolva megfogalmazzuk, igaz vázlatosan és részben hipotetikusán-

kijelölve ezzel magunk számára a további kutatások útját - a hazai értelmiség első világháború előtti általánosabb fejlődésével kapcsolatos néhány kérdésünket, értelmezésünket.

A szűkebb értelemben vett társadalomszerkezeti folyamatok vizsgálata ugyanis több ellentmondást hozott felszínre, illetve önmagában nem adhatott megnyugtató választ számos, már korábban is megfogalmazott kérdésre. A legfontosabb: a fentebb jelzett stratifikáló tényezők önmagukban nem magyarázzák meg, hogy a magyar értelmiség miért nem a munkaszervezetben elfoglalt helye alapján szerveződött meg - szakemberként, miként Nyugat-Európa legtöbb társadalmában - társadalmi helyének, betagozódásának, életmódjának miatt vált átfogó keretév és meghatározójává az a képződmény, amit hagyományosan úri középosztálynak nevezünk. A szociális összetételében, származásában lejátszódott jelentős eltolódás a polgári rétegek javára miért nem mutatkozhatott meg életvitelében, értékrendjében, mentális és politikai arculatában a változásokhoz mérhető mértékben? Önmagában a probléma megoldásához az sem visz közelebb, ha elfogadjuk azt a helyes megfigyelést, hogy a hazai társadalomfejlődésben a polgári forradalom után nem bomlottak le egészében a rendies feudális szerkezetek és viszonyok - ha nem kérdezzünk rá a kontinuitás miéértjére.

Más oldalról úgy is megfogalmazható: milyen, a társadalomszerkezet szűkebb folyamatain kívül eső tényező vagy tényezők befolyásolták a hazai társadalomfejlődés és ezen belül az értelmiség fejlődésének dualizmuskori alakulását?

Úgy véljük, hogy a választ a dualizmuskori politikai rendszer és hatalomgyakorlási szervezet jellemzőiben - társadalomfejlődésre gyakorolt hatásaiban kereshetjük. A magyar középbirtokos kormányzati elit a kiegyezéssel felülről lefelé építkező politikai intézményrendszert hozott létre, amelynek alapvető feladata az elmaradottság és a magyarországi társadalom - vagy inkább társadalmak -

tagolatlansága miatt jórészt még ki sem fejlődött társadalmi és nemzeti-nemzetiségi autonómiák behelyettesítő kiiktatása, a társadalmi és nemzeti(ségi) önrendelkezés kialakulásának lefojtása volt - hiszen csak ilyen módon volt megőrizhető a hagyományos magyar uralkodó osztályok hegemon pozíciója. A polgári liberális alkotmányosság keretei között, a társadalmi legitímáció megváltozásával azonban a politikai hatalom társadalmi uralommá való kiépítését és működtetését már nem lehetett a születésrendi kiváltságok alapján szerveződött nemesi "középrendre" alapozni, amely amúgy is alkalmatlanná vált az új történelmi szituációban mind az uralom, mind a modernizáció szakszerű szerepköreinek ellátására. (Egy erős nemzeti polgárságra alapozni pedig már hiánya matt sem lehetett). Ezt a vákuumot jól érzékelték a kiegyezés időszakának magyar liberális teoretikusai. Németh G. Béla mutatta ki, hogy az ebben az időszakban született középosztály-elméletek a vázolt hiátus teoretikus és programszerűen megfogalmazott feloldásai. Nem e teóriák megalkotóinak jó szándékán múlt, hogy a funkcióhoz hiányzó társadalmi képződmény végül is nem a polgárosodó, polgári etoszt felvállaló nemesi birtokosság és a nemzeti tradíciókat és célokat befogadó polgárság, valamint a hozzájuk társuló szakértelmiség ideális kombinációjából született meg. A már létrejötté előtt elméletileg körvonalazott középosztály kereteibe a gazdaság sikeres modernizációja során gyorsan gyarapodó tisztviselő-értelmiség nőtt bele, e keretek között találkozott össze a birtokát vesztvén kényszerűen intellektualizálódott nemesi birtokosság csoportjaival.

A kiegyezéssel biztosított uralmi rendszer antidemokratikus társadalmi és nemzeti tartalmának vállalása, ezen rendszer teljes szélességében való kiépítésében és működtetésében ellátott funkció volt az, amely az értelmiségben a rendies hatalomgyakorlás és hegemonia szerkezeteit és perszonális viszonyait továbbélte. Ez

magyarázza, hogy az értelmiségben a századfordulóra túlsúlyba jutó polgári származású csoportok társadalmi minőségüket nem érvényesíthették a fenti tradíciókat őrző dzsentrivel szemben. És egészében ez juttathatta az értelmiségen belül túlsúlyra "a nemes öntudatot és a társadalmi helyzet fenntartására irányuló törekvést az értelmiségi szereptudat felett."

Az új középosztályi értelmiség szelekciós elve már látszólag kifogástalanul megfelelt a kor legitimációs követelményeinek: a születésrendi kiváltságok helyébe a szakszerűség megfelelő szintjét biztosító iskolai képzettség lépett. E szelekciós mechanizmus mellett azonban létezett egy átfogó másik rendszer, amit Hanák Péter a középosztály szocializációs mechanizmusának nevezett. E mechanizmus egyes elemei közismertek: a közép- és felsőfokú képzés ideologikus tartalma; az adó kétszeres beszámítása; a műveltségi cenzus; a címek és rangok, a megszólítások, a tegeződés, a ruházkodás, viselkedés, az életmód különböző elemeinek bonyolult megkülönböztető szimbolikája; a hitel- és párbajképesség stb. mellett a kultúra és a nyilvánosság intézményei, klubok, kaszinók és egyéb társasági, társadalmi szervezetek hálózata látta el az értelmiség szocializációjának feladatait. Feltáratlan azonban ezen elemek strukturált egészének, mint rendszernek a jellege, jelentősége és gyakorlati működése, amely pedig közelebb vihetne bennünket az úri középosztály-jelenség jobb megismeréséhez.

Az úri és művelt középosztály kialakulása a dualizmuskori magyar társadalomfejlődés egyik nagy passzívája és a hazai értelmiségfejlődés egyes szervezeteiben máig is ható kényszerpályája.

IV.

Az értekezés témaköréből megjelent fontosabb publikációk

Tanulmányok

**A dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak
főbb változási tendenciái**

Történelmi Szemle, 1980.2; 289-309

**A szellemi foglalkozásúak jövedelmi viszonyainak
alakulása a dualizmus időszakában**

Magyar Történelmi Tanulmányok, XIII.1980.5-57

**A hazai értelmiség fejlődésének néhány sajátossága
az abszolutizmus időszakában**

Magyar Történelmi Tanulmányok, XVII. 1984.25-63

**Az értelmiségbe irányuló intergenerációs mobilitás
Magyarországon az I. világháború előtti félszáz-
adban**

Rendi társadalom - Polgári társadalom 1.

Salgótarján, 1987.453-463

**A magyarországi tisztviselő-értelmiségi réteg
társadalmi szerkezetének változási folyamata a
dualizmus időszakában**

Történelmi Szemle, 1987/88.1.

Egy debreceni bérpalota és lakói a századelőn

Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve XVII.,
1990.63-83

Iparosodás és vasútépítés

In: Gazdag István (szerk.): 100 éves a MÁV Debreceni Igazgatósága
Debrecen, 1990. 9-23

Iparosodás és alfabetizáció

In: Mazsu János (szerk.): Iparosodás és modernizáció
Debrecen, 1991. 63-75

Iparosodás és társadalmi egyenlőtlenség

In: Rendi társadalom - Polgári társadalom 3.
Salgótarján, 1991.305-311

Egy debreceni bérpalota és lakói a századelőn

In: Hanák Péter(szerk.):Polgári lakáskultúra a századfordulón
Budapest, 1992.141-178

Urbanizare si dezurbanizare

Anuarul Institutului de Istorie,
Cluj XXXI.,1992. 199-217.

Ein Mietpalais in Debrecen und seine Bewohner zu Beginn des 20. Jahrhunderts

In: Péter Hanák(Hg.):Bürgerliche Wohnkultur des Fin de siecle in Ungarn
Wien, Böhlau Verlag 1994.195-243

Urbanizáció és dezurbanizáció Debrecenben a századelőn

In: Á.Varga László (szerk.): Vera nem csak a városban
Debrecen, 1995. 193-213

**The Social History of the Hungarian Intelligentsia
(1830-1914)**

Közlésre elfogadva az Atlantic Research and
Publications és a Columbia University Press
sorozatában

Sorozatszám: Atlantic Studies on Society in Change

Recenziók

Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások
Alföld, 1978.12

A magyar polgári átalakulás kérdései
Századok, 1986.5-6. 1371-1387.